

NYELVFILOZÓFIA ÉS GENERATÍV NYELVELMÉLET

SZABÓ ISTVÁN

I. NYELVI KÉPESSÉG, NYELVISMERET, ISMERETELMÉLET

Mind Chomsky, mind Katz többször hangsúlyozza, hogy rendszere,¹ a generatív transzformációs nyelvtan, az anyanyelvűek nyelvi képességeit modellálja. Kompetencia-elméletük a rendszer egyik axiómája, ezért mindkettőn figyelemre méltó kísérletet tesznek a nyelvi kompetencia általuk kidolgozott értelmezésének nyelvlélektani és filozófiai megalapozására is. Eszerint szabályrendszerük a beszédalkotás és -értelmezés azon mechanizmusának leírása, amely az anyanyelvű személy tudatában közlésalkotás és értelmezés közben ténylegesen működik. A grammatikai szabályrendszer ezen újszerű értelmezésének taglalása előtt rá kell mutatnunk: Chomsky helyesen hangsúlyozza az ember intellektuális képességeinek minőségi magasabbrendűségét (szemben az Amerikában sokáig uralkodó, a nyelvtudományban is ható behaviorista nézetekkel): „Az emberi nyelv mint képesség a szellemi folyamatok organizációjának specifikus típusával áll kapcsolatban, és nem egyszerűen magasabb fokú tudati szintet jelent.”² Majd a grammatika tanulmányozásának lélektani fontosságáról, a grammatikának a szerző általi értelmezéséről ezt olvassuk: „Ma nincs jobb és célravezetőbb módja az emberi tudat lényeges és specifikus vonásai kutatásának, mint ezen egyedülálló adomány [a nyelv] részletes tanulmányozása. Ha empirikusan adekvát [az ember nyelvi képességét helyesen modelláló] generatív grammatikát sikerül létrehozni, és sikerül meghatározni azon egyetemes elveket, amelyek a generatív grammatikák szerkezetét és rendszerét meghatározzák, ez komoly hozzájárulás lesz az emberi lélek tanához.”³

Másutt még egyértelműbben fogalmazza meg Chomsky e gondolatot: „A grammatika a kompetenciáról ad számot. Leírja és kísérletet tesz, hogy megmagyarázza a beszélőnek azon képességét, hogy bármely közlést megért anyanyelvén, illetve az adott szituációnak megfelelő közlést alkot . . . a grammatika arra törekszik, hogy feltárja és bemutassa azon mechanizmusokat, amelyek e teljesítményt lehetővé teszik.”⁴

¹ Írásunk a rendszer alapvető tételeinek ismeretét feltételezi. A szóban forgó irányzat számos hazai ismertetése közül Kis János és Pap Mária cikkét említjük, amely a tárgyalt nyelvelmélet filozófiai értékelésére is kísérletet tesz, de a chomskyizmus filozófiai lényegét mintha megkerülné. Vö. Kis János–Pap Mária: A generatív grammatika filozófiai háttere. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1968/3.

² N. Chomsky: *Language and Mind*, New York 1968, 62. o.

³ Uo.

⁴ N. Chomsky: *Topics in the Theory of Generative Grammar. Current Trends in Linguistics* c. kötetben. Szerk: T. A. Sebeok, The Hague 1966, 3. o. – A generativisták eltúlozzák az ember szöveg megértő képességét, amikor (mint fentebb is) azt állítják, hogy képes bármilyen, az anyanyelvén közölt mondat jelentésének felfogására. Figyelman kívül hagyják, hogy a megértés nemcsak nyelvi

Az idézetekből két fontos mozzanat emelhető ki:

a) a grammatikai szabályrendszer Chomsky értelmezése szerint a beszéd *pszichikai mechanizmusát igyekeznek rekonstruálni*;

b) ez a pszichikai-értelmi mechanizmus az ember beszédképessége.

Chomsky fentebb idézett utalása arra, hogy a lélektan felhasználhatja a nyelvtudomány eredményeit, a két tudomány közti együttműködés egyik oldalára vonatkozik. Nyilvánvaló azonban, hogy ez az együttműködés csak akkor lehet eredményes, ha a generatív nyelvészet is figyelembe veszi a maga modelljének megalkotásánál a nyelvlelektan által vizsgált releváns tényeket. A nyelvpszichológusok vizsgálatai azonban eddig nem igazolták egyértelműen pl. a transzformációs modellt.

Másrészt sem Chomsky, sem pedig Katz nem fogadja el az asszociációs vagy a feltételes reflexre épülő tanulásméletet. Chomsky munkáin végigvonul a tanulás mindenfajta empirista magyarázatának tagadása: „A mai kutatás végre szembenéz a nyelvvel kapcsolatos néhány olyan ténnyel, melyeket sokáig figyelmen kívül hagytak; pl. azzal a ténnyel, hogy az adott nyelvet beszélő ember sok olyan nyelvi tényt ismer, amelyet nem tanult, és hogy a nyelvi viselkedés nem magyarázható meg kielégítően az olyan fogalmakkal – amelyekkel sokszor vissza is éltek –, mint az 'ingerek [központi idegrendszeri] ellenőrzése', a 'feltételesreflex-képződés', az 'analógiás általánosítás', a [nyelvi] 'patternek' és 'szokásstruktúrák' vagy a 'válaszreakcióra való diszpozíció’.”⁵

Ugyanaz a gondolat némileg eltérő megfogalmazásban: „A rendelkezésünkre álló tényanyag azt bizonyítja, hogy a grammatika egyfajta nyelvelsajátítási modell outputja [eredménye]. Ezen bizonyosság világosan mutatja, hogy a nyelv [mint képesség] nem jöhet létre a lépésről lépésre történő induktív eljárások (összetevők szerinti elemzés, osztályozás, behelyettesítő eljárások, analógiás kapcsolatok, feltételesreflex-képzések stb.), vagyis mindazon eljárások útján, amelyek elméletét a nyelvtudomány, a lélektan vagy a filozófia kidolgozta.”⁶

Érveik, amint látható, nyelvészetiek, lélektaniak és ismeretelméletiek. Abból indulnak ki⁷ – és ugyanazt még számos helyen megisméltik, valahányszor a nyelvelsajátítás kérdése szóba kerül –, hogy az anyanyelvű beszélő megszámlálhatatlanul sok új közlés alkotására és felfogására képes, hasonlíthatatlanul többre, mint ahányat egész élete folyamán felfog.⁸ (Hogy valóban új-e és mennyiben új valamely közlés a múltban hallotthoz vagy

kérdés, hanem a valóságról szerzett szerzteágazó ismeretek kérdése is, sokszor pedig szaktudományos képzettség eredménye. Erről bárkit meggyőzhet az, ha például a témával kapcsolatos alapismeretek nélkül akarja megérteni a generativisták szaknyelvét.

⁵N. Chomsky: *Cartesian Linguistics*. New York–London 1966, 73. o.

⁶N. Chomsky: *Recent Contributions to the Theory of Innate Ideas*. A *The Philosophy of Language* c. kötetben. Szerk.: J. R. Searle. Oxford University Press, 1971, 128. o.

⁷Vö. N. Chomsky: *Language and Mind*. Jelzett kiad., 10. o.; J. J. Katz: *The Philosophy of Language*. New York–London 1966, 261. o.

⁸Miller és Galanter (E. Galanter–G. A. Miller: *Some Comments on Stochastic Models and Psychological Theories*. A *Mathematical Methods in Social Sciences* c. kötetben, Stanford 1960) számításai szerint, ha a nyelvelsajátítás a hagyományos tanulásmélet szerint (a hallott nyelvi megnyilatkozások reprodukálása analogikus, induktív alapon) menne végbe, akkor 100 évig egyfolytában másodpercenként 3×10^{20} közlést kellene felfogni az embernek. Katz (i. m. 261 o.) hasonló érveket használ a hagyományos nyelvelsajátításmélet ellen: egy közepes nagyságú egyetemi könyvtárban meglévő

használhoz viszonyítva, arról lentebb még szó lesz. A kérdés azért fontos, mert Chomsky, Katz és más generativisták erre építik egész nyelvelsajátítás-elméletüket, sőt a generatív elvet, és mindkettő, különösen az előbbi, sok ponton vitatott.) Az ember nyelvi kompetenciája, amely nemcsak mennyiségi tekintetben (megszámlalhatatlanul sok új közlés alkotása), hanem minőségi tekintetben is (csak helyes közlések alkotása, a helytelenek felismerése) határtalan verbális termékenységre tesz képessé, nemcsak korlátozott számú, hanem tökéletlen minőségű nyelvi élmény – a nyelvelsajátító által felfogott (hallott, olvasott) közlések, megnyilatkozások – mellett alakul ki: „Nem kerülhető el, hogy szemünkbe ne tűnjön az óriási különbség a tudás [mennyisége] és a tapasztalat [mennyisége] között; a nyelv esetében egyrészt a generatív nyelvtan között, amely az anyanyelvű beszélő nyelvi kompetenciáját fejezi ki, és másrészt a szegényes, tökéletlen [nyelvi] tények között, amelyek alapján a beszélő megalkotta a grammatikát a maga számára” – így Chomsky;⁹ és Katz¹⁰ szerint: a beszélő nem tanulhatja meg a mélyszerkezet szabályait a felszíni szerkezet tényeiből, mert a mélyszerkezet összetevőinek és a felszíni szerkezet elemeinek kölcsönviszonya nem ad lehetőséget az egyik összefüggérendszerből a másikra való következtetésre. A felszíni szerkezet pedig azért „tökéletlen”, „silány” és „szegényes”, mert: „A felszíni szerkezetben nyomát sem találjuk mélyszerkezetnek. A felszíni szerkezetet létrehozó különböző transzformációk teljesen eltörölték a grammatikai viszonyok és funkciók rendszerét, amely a mondat jelentését meghatározza.”¹¹

Chomsky és Katz gondolatmenete eddig világos: a mélyszerkezet a maga tökéletes formájában sohasem jelenik meg, mert a különböző nemkötelező szerkezeti változtatások az eredeti tökéletes szerkezetet eltorzítják-megváltoztatják. A generatív grammatikát (tehát a nyelv tökéletes szerkezetének tökéletes leírását) a nyelvelsajátító személy nem-tökéletes szerkezetű közlésekről szerzett nyelvi tapasztalatai közben – s részben ezek alapján – sajátítja el. Az e megállapításokból folyó következtetések azonban távolról sem problémamentesek. A „tisztá szerkezet” valóban nem jelenik meg soha a mondatban? Az ún. elemi mondatban sem? Elvontabb síkon fogalmazva: létezhet-e a jelenségben soha meg nem jelenő lényeg? Valóban nincs szerkezeti megfelelés, tehát visszakövetkeztethetőség a mélyszerkezet és a felszíni szerkezet között? Nemleges válasz esetén mi a tartalma annak a – generativisták által gyakran hangoztatott – megállapításnak, hogy a mélyszerkezet és a felszíni szerkezet transzformációs kapcsolatban áll egymással? Hogyan fogható fel a közlés jelentéstartalma, amely a mélyszerkezet grammatikai összefüggéseire épül, ha ezen összefüggések a fizikailag realizált és felfogott közlésben nincsenek jelen? Honnan szerzi a nyelvtanuló a tökéletes szerkezettel kapcsolatos ismereteit, hogyan alakul ki nyelvi kompetenciája, ha a tökéletes szerkezetről semmilyen empirikus tapasztalata nincs? Kezdjük a legutóbbi kérdéssel, mert az átvezet bennünket Chomsky és Katz elméletének következő pontjához. Milyen nyelvelsajátítás-elméletet állítanak a generativis-

nyomtatott anyag mondatainak száma megközelítőleg 10^{30} , míg 100 év másodperceinek száma csupán $3,15 \times 10^9$. A felnőtt anyanyelvű tehát hasonlíthatatlanul több mondat megértésére képes, mint ahányat életében hallott (olvasott).

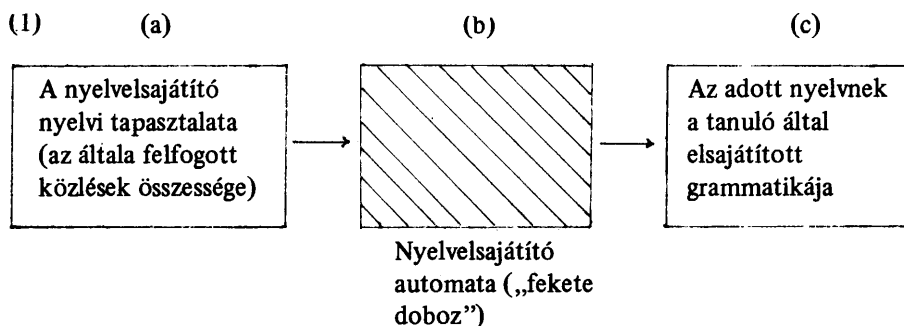
⁹N. Chomsky: *Language and Mind*. Jelzett kiad., 68. o.

¹⁰J. J. Katz: *The Underlying Reality of Language and Its Philosophical Import*. New York–London 1971, 146. o.

¹¹N. Chomsky, i. m. 31. o.

ták az általuk elutasított tanulásemélet helyébe és milyen pszichikai mechanizmusnak tulajdonítják a nyelvi képességet?

Chomsky¹² és ugyancsak Katz¹³ hivatkozik a nyelvelsajátítás általuk javasolt azon modelljére, amely segítségével szerintük e folyamat leírható. Ennek ábrája:

(1a) csak „tökéletlen”, „hiányos” és „szegényes” nyelvi tényeket tartalmaz, (1c) viszont a nyelv generatív grammatikája (tehát megszámlálhatatlanul sok jólformált közlés alkotására és felfogására képessé tevő) kell hogy legyen, mert csak az ilyen grammatika lehet a nyelvi kompetencia alapja. (Chomsky és követői ezért nem fogadják el az egyéb grammatikákat, pl. a közvetlen összetevők szerinti elemzés strukturalista-taxonomikus módszerét.) A nyelvi rendszer azonban többféle generatív grammatikával is leírható, mondja Chomsky,¹⁴ de ezek közül a legegyszerűbb a legalkalmasabb az említett feladatra (egyszerűségi elv).

(1b) (az anyanyelvét elsajátító gyermek agya, amelynek (1b) a modellje) „tökéletlen”, „hiányos”, „szegényes” nyelvi anyag – (1a) – mellett sajátítja el, alkotja meg (1c)-t, a nyelv tökéletes és egyszerű generatív grammatikáját és alakítja ki saját nyelvi kompetenciáját. Ez csak úgy lehetséges, ha (1b) (1a)-val kapcsolatos tapasztalatai előtt már birtokában van a tökéletes struktúra fogalmának, ha tapasztalat előtt ismeri a tökéletes struktúra elemeit és azok egybeszerkesztésének módját, azaz ismeri a legáltalánosabb grammatikai kategóriákat és az újrainvitó (mondatalakotó) szabályokat. Mivel ezen ismeretek nem kerülhetnek nyelvi tapasztalat útján (1b)-be, a tudatba, eredetüknek csak egy magyarázata lehet: az emberrel veleszületnek.

A velünk született (nyelvi és egyéb) eszmék fogalma Chomsky és Katz nyelvfiziológiájának egyik sarkalatos tétele.¹⁵

¹² N. Chomsky: *The Formal Nature of Language*. E. Lenneberg: *Biological Foundations of Language* c. kötetben, New York 1967, 401. o.; N. Chomsky: *Assumptions and Goals*. *The Philosophy of Language* c. kötetben. Szerk.: I. R. Searle. Jelzett kiad. 80. o.

¹³ J. J. Katz: *The Philosophy of Language*. Jelzett kiad., 154–161. o.; Katz: *The Underlying Reality of Language and Its Philosophical Import*. Jelzett kiad., 130–135. o.

¹⁴ N. Chomsky: *Assumption and Goals*. Uo. Jelzett kiad., 81–83. o.

¹⁵ N. Chomsky: *Aspects of the Theory of Syntax*. M.I.T. Press, Cambridge 1965, 48. o.: „A racionalista álláspont szerint a felületi [vagy külső] érzékelő mechanizmusok mellett *léteznek velünk született idek és elvek* . . . amelyek meghatározzák a megszerzett ismeretek formáját.” (Az én kiemelésem – Sz. I.)

Chomsky a „velüncszületett eszméket és elveket” a nyelvre és a nyelvelsajátításra is érvényesnek tartja: „Azon egyetemes feltételeknek a tanulmányozása, amelyek meghatározzák minden nyelv formáját [szerkezetét], nem más, mint az ’általános nyelvészet’ nevű rendszer. Ezen egyetemes feltételeket nem tanulás útján sajátítjuk el: ezek azon szervező elveket tartalmazzák, amelyek a nyelvelsajátítást lehetővé teszik . . . Ha az ilyen elveket velüncszületett attribútumként fogjuk fel, akkor megmagyarázhatóvá válik az a tény, hogy az adott nyelvet beszélő személy sok olyan dolgot [nyelvi tényt] ismer, amelyet nem tanult.”¹⁶

És Katz így ír erről: „A racionalista [gondolkodó]¹⁷ elvont fogalmak gazdag rendszerét tulajdonítja a tudat velüncszületett struktúrájának, amely fogalomrendszer meghatározza minden megszerezhető ismeret formáját.”¹⁸

Elméletük filozófiai megalapozására óriási bibliográfiai apparátust vonultatnak fel. Legfőbb érveiket a XVII–XVIII. század racionalista filozófusainak – többször azok elődeinek vagy mai követőinek – tételeiből merítik. Nyelvelméletük igazolására a (idealizmusba hajló, szélsőséges) racionalizmus tételeiből indulnak ki: 1. az érzéki tapasztalat nem nyújt(hat) megbízható ismereteket a külvilágról, (mert) 2. a dolgok, jelenségek, folyamatok lényege, a mélyebb összefüggések, törvényszerűségek egyrészt rejtve maradnak érzékszerveink előtt, másrészt induktív úton nem bizonyíthatók; (ezért) 3. az igazi (a lényeges összefüggésekre és törvényszerűségekre) vonatkozó megismerés csak deduktív, a velüncszületett eszmék és elvek segítségével lehetséges; a gondolkodó szellem azonban a racionális megismerés közben nem a valóság törvényszerűségeibe hatol be, hanem a velüncszületett ideákra eszmél. (Lásd a szélsőséges racionalizmus e tételének illusztrációját a Chomsky¹⁹ által is idézett tökéletes háromszög fogalmával.) Az előző 3 tételből és az elvont fogalmi gondolkodás tényéből következik: 4. a szellemi szubsztancia elvont fogalmak és ítéletek alkotására, tehát önteremtő, önfenntartó tevékenységre képes. Chomsky a 4. tételt a XVI. századi spanyol filozófusra, Juan Huarte-re való hivatkozással igyekszik alátámasztani; Huarte azon gondolatát magyarázza, mely szerint az ember (eltérően az állatoktól) egy teremtő (kreatív, generatív) szellemi szubsztancia birtokosa. Chomsky ezt írja: „A normális emberi elme képes arra, hogy saját belső forrásokból tegyen szert tudásra, felhasználva esetleg az érzékszervek útján szerzett ismeretanyagot, de [a tudat] továbbhalad a fogalmakból és elvekből álló, [a tapasztalattól?] független ismeretrendszer megalkotásában és képes új gondolat létrehozására s olyan új módon való megfelelő kifejezésére, amely kifejezési mód meghalad mindenfajta tanulást vagy tapasztalatot.”²⁰

Chomsky szerint az emberi szellem alkotóerői elsősorban a nyelvi kreativitásban nyilvánulnak meg. Tanúságként idézi²¹ Descartes-t, aki az ember és a Descartes által

¹⁶ N. Chomsky: *Cartesian Linguistics*. Jelzett kiad., 60–61. o.

¹⁷ Chomsky és Katz a racionalista filozófia ismeretelméletére építi a maga nyelvelsajátítás-elméletét és a racionalizmus követőjének vallja magát. Elméletük racionalista filozófiai vonatkozásainak elemzésére lentebb kerül sor.

¹⁸ J. J. Katz: *The Underlying Reality of Language and Its Philosophical Import*. Jelzett kiad., 136. o.

¹⁹ N. Chomsky: *Cartesian Linguistics*. Jelzett kiad., 68–69. o.

²⁰ N. Chomsky: *Language and Mind*. Jelzett kiad., 8. o.

²¹ Vö. N. Chomsky: *Cartesian Linguistics*. Jelzett kiad., 3–6. o.

tökéletes automataként felfogott állat közti legfőbb különbséget abban látta, hogy „a gépek (automaták) nem tudnak szavakat vagy más jeleket használni és úgy összekapcsolni, mint mi tesszük”.²² Descartes azonban e tényből (i. m. 239.) olyan következtetést von le, amelyet Chomsky nem említ, de más (lentebb idézendő) kijelentéseiből ítélve hallgatólagosan elfogad, ezért a kérdésre még visszatérünk. Chomsky másik támpontja Cordemoy,²³ aki Descartes-nak a nyelvre vonatkozó megállapítását továbbfejlesztve a nyelv alkotó jellegét annak újszerű (a már hallott közlésektől eltérő), koherens és a szituációnak megfelelő használatában látta; a szellemi elődök között Chomsky²⁴ sokszor idézi a romantika filozófusainak gondolatait, különösen Humboldtnek a nyelvi kreativitásról tett megállapításait. A generativisták nyelvfilozófiájának az utóbbiakkal való rokonosságát Telegdi Zsigmond²⁵ és Károly Sándor²⁶ már tisztázta, ezért itt nem térek ki erre. Az is ismert tény, hogy a Port-Royal Grammatika fontos helyet foglal el a generatív iskola nyelvészeti előzményei között.²⁷ Az érzékek megbízhatatlanságának, az empirikus megismerés elégtelenségének gondolatát szintén a racionalizmus gondolköréből kölcsönzik a generativisták és használják fel nyelvelsajátítás-elméletük igazolására. Vö. Descartes: „... az értelmet soha semmiféle tapasztalat meg nem tévesztheti, hacsak pontosan szemléli a vele szemben álló tényeket ... és ... nem gondolja, hogy a képzelet híven adja vissza az érzékek tárgyait, hogy az érzékek a dolgok igazi alakját mutatják meg, végül hogy a külső dolgok mindig olyanok, amilyeneknek megjelennek. Mindezekben ... tévedésnek vagyunk alávetve”.²⁸ És: „... csekély bizonyosságunk van azoknak a dolgoknak a létezéséről, amelyeket csak érzékszerveink segítségével ismerünk meg”. (I. m. 326. o.)

Az érzéki tapasztalatnak a megismerésben játszott szerepéről a generativisták és a racionalista filozófusok ugyancsak egybevágoan vélekednek. Chomsky: „Nincs semmi érthetetlen azon álláspontban, hogy a stimuláció lehetőségül szolgál a tudatnak bizonyos velünkzűletett értelmező elvek, bizonyos fogalmak alkalmazására, amely fogalmak magából az értelmi erőből származnak ...”²⁹

Ugyanezt állítja Herbert of Cherbury is³⁰, aki elsőként a XVII. századi racionalisták közül a velünkzűletett eszmékről szóló tételt megfogalmazta. E tételt Descartes-nál is következetesebben vallotta.³¹ Azt hirdette, hogy isten fogalma és egyéb vallási fogalmak velünkzűletettek és istentől származnak.

A generativista nyelvfilozófia forrásainak taglalását itt be is fejezhetnők, hisz Katz (és Chomsky más követői) egyazon filozófiai alapokra épít(enek). Katz érvelésének módja

²² R. Descartes: *Válogatott filozófiai művek*. Ford.: Szemere Samu, Budapest 1961, 236. o.

²³ G. de Cordemoy: *Discours Physique de la Parole*. Párizs 1666.

²⁴ N. Chomsky, i. m. 14–30. o.

²⁵ Telegdi Zsigmond: A transzformációs generatív grammatika történeti előzményeiről. *Általános nyelvészeti tanulmányok*. 1969/VI. Szerk.: Telegdi Zsigmond.

²⁶ Károly Sándor: A generatív nyelvtan gondolatának fejlődése és hatása. *Magyar nyelv*, 1970/456. sz. Szerk.: Benkő Loránd.

²⁷ Vö. N. Chomsky, i. m. 31–59. o.

²⁸ R. Descartes, i. m. 123. o.

²⁹ N. Chomsky: *Language and Mind*. Jelzett kiad., 72. o.

³⁰ H. of Cherbury: *De Veritate*. Angol ford.: M. H. Carré. Univ. of Bristol Studies, 1937/6. sz. (Idézi Chomsky: *Cartesian Linguistics*. Jelzett kiad., 62. o.)

³¹ Vö. H. of Cherbury, i. m. 105. o.

azonban eltér Chomskyétól: az utóbbi megeleégszik az elődökre való hivatkozásokkal; Katz ezzel szemben a racionalista és az empirista ismeretelmélet fundamentumáig ás le és logikailag igyekszik megalapozni a racionalista nyelvfilozófiát, sőt a nyelvfilozófia kérdéseit az általános filozófiai kérdések rangjára emelni. Abból a kérdésből indul ki, hogyan ismerhetők meg a tárgyak, ill. megismerhetöek-e és végső soron megismerhető-e a világ a tárgyaknak az érzékszervekre gyakorolt hatása alapján.^{3 2} Felsorakoztatja az agnosztikusok jól ismert – és a materialista filozófiában már megcáfolt – érveit (i. m. 125. o.): hallucináció vagy az agykéreg elektromos ingerlése a valóságos fizikai érzékeléssel fenomenológiailag azonos érzékletet vált ki; egy helyben álló tárgyak váltakozó megvilágítása a valóságos mozgás illúzióját kelti a szemléelőben stb., és a fenti kérdésre nemleges választ ad. A filozófiailag elfogadhatatlan, mert végkövetkeztetésében idealista, tételt ő is Descartes-ra való hivatkozással igyekszik megtárogatni: „. . . a dolgoknak gondolatunkban élő képmása nem érzékleteink útján jön létre. Ez annyira igaz, hogy képzeink [fogalmaink] között nincs egy sem, amely velünkszületetten nem lett volna jelen tudatunkban . . . Mert a rajtunk kívül álló tárgyakról semmi sem jut el tudatunkba érzékszerveink útján, kivéve egyes fizikai mozgásokat . . .”^{3 3}

Ismét felmerül a kérdés: honnan szerzi ismereteit az ember, honnan kerül az elvont fogalmak, ítéletek és szabályok szerzteágazó rendszere az agyba, ha az érzékszervek nem nyújtanak megbízható ismereteket a külvilágról, ha az érzetek, észleletek nem az objektív valóság többé-kevésbé hű lenyomatai és ha ennél fogva a tudat meg van fosztva annak lehetőségétől, hogy a valóság lényegi összefüggéseit, törvényszerűségeit tükrözze a gondolkodás ismert formái és kategóriái által? Katz válasza: „A racionalista elvont ideák gazdag rendszerét tulajdonítja a velünkszületett tudatstruktúrának, amely ideák meghatározzák minden megszerezhető ismeret formáját; a racionalista ugyanis lehetetlennek tartja az ismeretszerzésnek az empirista doktrína alapján történő magyarázatát.”^{3 4}

Az „elvont ideák gazdag hálózata” tehát velünkszületett dolog, és meghatározza a „megszerezhető ismeretek formáját”. A „megszerezhető ismeretek formája” kifejezés itt nem pontos. Katz ugyanis nemcsak a megszerezhető ismeretek formáját tartja a velünkszületett eszmék által meghatározottnak, hanem annak tartalmát is. Ez logikusan következik azon tételből, hogy az érzékszerveinken keresztül szerzett benyomásaink alapján nem juthatunk megbízható ismeretek birtokába a bennünket körülvevő világról; nyilvánvaló, hogy ez esetben ismereteink nem a külvilágra vonatkoznak, csupán a szubjektum belső világára – a veleszületett eszmékre – való szubjektív reflexiók. Ezt Katz más helyen^{3 5} meg is fogalmazza. Idézzük fel a generativisták következő tételeit: a) a nyelv-elsajátításhoz bizonyos általános kategóriák, általános elvek és szabályok (különböző nyelvi univerzálák^{3 6}) ismerete szükséges; b) ezen ismeretek a nyelvi tapasztalatból nem szerezhetőek meg; c) az ember az anyanyelvét viszonylag rövid idő alatt elsajátítja; ez

^{3 2} J. J. Katz: *The Underlying Reality of Language and Its Philosophical Import*. Jelzett kiad., 124. o.

^{3 3} Uo. 136–137. o. (Idézi Katz Descartes-t. Az idézet eredeti helye: R. Descartes: *Notes Directed against a Certain Program. Philosophical Works of Descartes* c. kötetben. Szerk.: E. S. Haldane–G. R. T. Ross. 1955/II. 442–443. o.)

^{3 4} J. J. Katz: *The Underlying Reality of Language and Its Philosophical Import*. Jelzett kiad., 136. o.

^{3 5} Vö. J. J. Katz: *The Philosophy of Language*. Jelzett kiad., 277–282. o.

empirikus bizonyítéka annak, hogy d) a nyelvtanuló már a nyelvi tapasztalat előtt birtokában van az általános nyelvi kategóriáknak, szabályoknak.³⁷ Így jut el Katz Kant nyomán (akire ugyanott hivatkozik) arra, hogy: „Ha igaz azon állításunk, hogy a nyelvelsajátítást a velüncszületett elvek gazdag rendszere biztosítja, akkor – feltéve, hogy ezen elvek valóban szintetikus [tapasztalattól független] tudást fejtenek ki – ebből következik, hogy bizonyos értelemben lehet a priori szintetikus tudásunk, mivel az említett velüncszületett elvekről tudásunk [ismeretünk] lehet.”³⁸

Katz (uo.) meg is magyarázza, mit ért a priori szintetikus tudáson – és ez a magyarázat par excellence kanti –: 1. p (= valamely ítélet, amelyben a tudás megfogalmazódik) megelőzi a tapasztalatot; az ilyen ítélet – mondja Katz – azért a priori, mert annak ítéljük (így: ilyen státussal ruházzuk fel); ezen ítélet helyességének igazolására azonban tapasztalati evidencia szükséges: a transzformációs generatív grammatika elveinek megállapításához (a nyelvi kompetencia megszerzéséhez) szükséges velüncszületett ideák létreempirikus tényekből – a nyelvi tevékenységben (performanciában) megnyilvánuló kompetenciából – következtetünk. De a tapasztalat – érvel Katz (uo.) – meg is cáfolhatja az adott tételt, ezért az ilyen ítélet nem szükségszerűen igaz a priori ítélet. 2. Az a priori szintetikus tudás magában foglal szükségszerűen igaz (a tapasztalattól független, tapasztalati tényekkel nem cáfolható) a priori ítéleteket: a nyelvelsajátítás velüncszületett képességére vonatkozó hipotézist is tartalmazó elvek (ítéletek) olyan mechanizmust (device) írnak le, amely elve meghatározza, mi minősíthető valódi nyelvi tapasztalatnak: „Sajátos vonása azon elveknek, amelyek a nyelvelsajátítás velüncszületett képességére vonatkozó hipotézist tartalmazzák, hogy olyan mechanizmust írnak le, amely meghatározza, mi számíthat valódi nyelvi tapasztalatnak.”³⁹

Ezek a tapasztalati igazolásra nem szoruló, tapasztalatilag nem cáfolható, mert velüncszületett (a priori), fogalmak és elvek tehát meghatározzák a nyelvi tapasztalatot, tudásunk tartalmát; ily módon a nyelvelsajátítás nem más, mint ráeszmélés a bennünk a priori meglévő ideákra. Vigyük végig a gondolatot. Ha így áll a dolog a nyelvi tudattal, miért ne vonatkoztatnánk ugyanezt az elvet ismereteink más szféráira is? Katzék elmélete nem tartalmaz semmilyen megszorítást az ilyen általánosítást illetően. Ellenkezőleg. Vö. Katz fentebb idézett (34. jegyzet) állítását, miszerint a tudás (eredete) általában sem magyarázható az „empirista doktrínával”. Ilyen szubjektivistá végkövetkeztetéshez vezet a generatív nyelvfilozófia végletes mentalizmusa, konceptualizmusa.

A nyelvelsajátítás fentebb ismertetett elveit és hipotéziseit Chomsky, Katz és követőik állították fel. Előírhatja-e néhány nyelvfilozófus mindenki másnak, hogy milyen nyelvi és – miután a nyelv a valóság tükrözésének eszköze (és Katzék a tárgyi valóságot jelölő

³⁶ Lásd pl. Katz, i. m. 276–277. o.

³⁷ Ezek között szerepel az egyszerűségi elv, amely alapján a generativisták szerint a kisgyermek (?!) osztályozza a nyelv leírására alkalmas különböző lehetséges grammatikákat, hipotéziseket állít fel ezekre vonatkozólag és kiválasztja a nyelvi tényekkel legjobban összhangban levő generatív grammatikát; ily módon tesz szert a nyelvi képességre. Vö. pl. Chomsky: *Language and Mind*. Jelzett kiad., 77. o.; J. J. Katz: *The Underlying Reality of Language and Its Philosophical Import*. Jelzett kiad., 140. o. A kisgyermeknek tulajdonított ilyen képesség joggal váltott ki vitát nyelvpszichológusok és filozófusok körében. A kérdésről másutt részletesen szövegek.

³⁸ J. J. Katz: *The Philosophy of Language*. Jelzett kiad., 279–290. o.

³⁹ Uo. 281. o.

fogalmak körét is néhány tucat általuk felállított jelentéstani kategóriába, szemantikai jegybe akarják skatulyázni) – milyen nem-nyelvi tapasztalata lehet? A valóság tényeit, folyamatait nem határozhatják meg néhány ember által konstruált és vallott eszmék: a valóság objektíve létezik, és annak folyamatai objektív törvények szerint mennek végbe. Ez a pszichikai folyamatokra is érvényes. A tapasztalatainkat, ismereteink tartalmát eleve meghatározó velünkszületett kategóriákról szóló tétel nagyon közeli rokona Wittgenstein lingvisztikai szolipszizmusának: „Nyelvem határai világom határait jelentik.” És (uo.): „Ezt a határt [ti. a gondolkodás határát] csak a nyelvben állapíthatjuk meg, és mindaz, ami a határ túloldalán van, egyszerűen értelmetlen.”⁴⁰

Katz elméletének világnézeti alapjait a materialista filozófiában már Katz előtt minősítették, ezért lentebb már csak néhány kritikai megjegyzésre szorítkozunk.

Chomski és Katz elméletét belülről (nyugati nyelvfilozófusok részéről) is számos bírálat érte. Ezek ismertetésére itt nincs terünk.⁴¹

A generatív elmélet filozófiai problémái a szovjet nyelvfilozófusokat is foglalkoztatják. Filin⁴² rámutat, hogy a generatív nyelvfilozófia és az amerikai etnolingvisztika képviselőinek, Sapirnak és Whorfnak a nyelvelmélete között közeli rokonság van. Közismert e két szerző által képviselt azon nézet, hogy az ismeretszerzés folyamatát, a logikai kategóriák és a világszemlélet kialakulását a nyelv határozza meg.⁴³ Katzéknál azonban némileg másként áll a dolog: ők Whorfnál is továbbmennek és a nyelvi ismereteknek az emberi tudatban eleve (eredendően) adott nyelvi kategóriák általi meghatározottságát vallják: Ebből következik, hogy a természetes nyelvben foglalt és általa közvetített ismeretek is csak a nyelvre vonatkozó ismeretek lehetnek. Így létesítenek szakadékot a nyelvi és nem-nyelvi (a külvilágra vonatkozó) ismeretek között (pl. Katz jelentéselmélete), szakítják el egymástól a nyelvet és a gondolkodást. Ez pedig elvezet annak tagadásához, hogy a nyelvben az egyéni és társadalmi tapasztalat tükröződik.⁴⁴ A generativisták tehát az említett etnolingvisták ismeretelméletéhez (annak filozófiai alapjaihoz) kanyarodnak vissza. A valóságot – a generativisták explicite elsősorban a nyelvet mint társadalmi és egyedi (az ember beszédképességében létező) realitást, de implicite a nem-nyelvi valóságot is – deduktíve felállított kategóriákból (a külvilágot a nyelvből és a nyelvet velünkszületett nyelvi fogalmakból) akarják levezetni. A sapiri–whorfi „nyelvmágia” (Filin) sajátos értelmezésével a hazai szakirodalomban Dávidházi Péternél találkozunk.⁴⁵

⁴⁰ Idézi M. Kozlova: *Nyelv és filozófia*. Ford.: Láng Rózsa. Budapest 1976, 130–131. o.

⁴¹ Vö. *The Journal of Philosophy* (szerk.: J. H. Randall), 1967/2.; valamint J. R. Searle szerk.: *The Philosophy of Language* (jelzett kiad.) cikkeivel.

⁴² Ф. П. Филин: О некоторых философских вопросах языкознания. *Ленинизм и теоретические проблемы языкознания* c. kötetben. Szerk.: F. P. Filin. Moszkva 1970.

⁴³ Vö. E. Sapir: *Az ember és a nyelv*. Ford: Fabricius Ferenc, Budapest 1971, 46. o.: „... a világképet jelentős mértékben a nyelv határozza meg. Nincs két olyan nyelv, amely ugyanannak a társadalmi valóságnak a kifejezője volna”. És (i. m. 47. o.): „Jelentős mértékben azért látunk, hallunk s érzékelünk dolgokat bizonyos módon, mert anyanyelvünk sok tekintetben eleve meghatározza számunkra az interpretálás módját.”

⁴⁴ Vö. В. А. Звегинцев: Язык и общественный опыт. *Ленинизм и теоретические проблемы языкознания* c. kötetben. Szerk.: F. P. Filin. Moszkva 1970.

⁴⁵ Vö. Dávidházi Péter: Jelentés, világkép és teljes világ. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1975/77. köt. 1. sz. Szerk.: Hajdú Péter. A szerző nézeteinek bírálatát lásd Szabó István: Jelentés, valóság, világkép. (Néhány gondolat Dávidházi Péter „Jelentés, világkép és teljes világ” c. cikkéhez). *Nyelvtudományi Közlemények*, 1979/1. sz. 146–152. o. Szerk.: Hajdú Péter, Rédei Károly.

Visszatérve a generativisták elméletéhez, még egy filozófiai vonatkozású megállapítást tehetünk. Tudományos vizsgálati mód és világnézet kölcsönviszonyáról van szó. Chomsky, mint ismeretes, a deskriptív-taxonomikus módszer elleni lázadással kezdte munkásságát; új, az elődökével ellentétes vizsgálati módszert honosított meg s tett egyeduralkodóvá, ez pedig messzemenő következményekhez vezetett. A tudományos megismerés egyik legtöbbet alkalmazott módszere a dolgok, jelenségek osztályozása. A nyelvészetben ez a jelenségek rendszeres egybevetését, összehasonlítását, taxonómiáját jelenti, amelynek segítségével tudományos absztrakció útján a nyelvész létrehozza a nyelv rendszertani (a taxonómiára épülő) kategóriáit. Ezen eljárást Ahmanova⁴⁶ genetikai eljárásnak nevezi. Az így létrejött tudományos fogalmak és az őket jelölő terminusok azonban bizonyos önállóságra tesznek szert, és az önállósulás esetenként olyan fokra jut, hogy a kutató nem az eredeti objektumokat, hanem a fogalmi rendszereket teszi vizsgáláta tárgyává. Az utóbbit Ahmanova (i. m. 146) nyomán metataxonómiának nevezhetjük. Chomskyék esetében az utóbbi történt: a tárgynyelv tanulmányozása helyett túlsúlyra került a metanyelv tanulmányozása, más szóval: a genetikus módszert axiomatikus módszerrel cserélték fel. Tudományos rendszerükben a különböző deduktív sémák létrehozásán és alkalmazásán van a hangsúly. E sémákból mint tudományos feltevésekből igyekeznek következtetéseket levonni a tárgy valóságos természetére vonatkozólag. Az empirikus kutatási módszerekről kijelentik, hogy azok nem képesek a tényleírást túllépni, s ezért nem tarthatnak igényt a tudományos kutatás rangjára. Ahmanova (i. m. 148.) szerint – és nehéz bármit is felhozni Chomskyék védelmére – komoly filozófiai és metodológiai eltéréssel van dolgunk, aminek az a tévhit az alapja, hogy minden tudományban annyi a tudomány, amennyi benne a matematika (a formális, deduktív módszer), és hogy az indukció már nem is nevezhető tudományos eljárásnak. A nyelvtudomány túlzott matematizálásának következményeire hívja fel a figyelmünket Budagov⁴⁷ is, rámutatva, hogy a tudományok egy csoportjának egzakt tudományként való címkézése eleve előfeltételezi, hogy vannak nem-egzakt tudományok. A mai nyelvtudomány mindenáron a matematikai módszerek meghonosítására törekszik, figyelmen kívül hagyva, hogy a matematikai egzaktságon kívül más egzaktság is létezik és hogy a matematikai egzaktság követelményének mindenáron való érvényesítésére törekvés a nyelvtudományban számos természetes-nyelvi tény figyelmen kívül hagyását eredményezi.⁴⁸ Tény, hogy a deduktív-axiomatikus módszer egyeduralkodóvá tétele a fogalmak hiposztazálásához vezet. Ez pedig legalább annyira filozófiai kérdés, mint általános módszertani. Zvegincev⁴⁹ mutatott rá, hogy az amerikai nyelvészetben módszertani kérdések körül kibővített vita tulajdonképpen a filozófiai racionalizmus és empirizmus közti több évszázados harc egyik megnyilvánulása.

⁴⁶ Vö. O. C. Ахманова: Ленинская теория познания и лингвистическая абстракция. *Ленинизм и теоретические проблемы языкознания* с. kötetben. Szerk.: F. P. Filin. Moszkva 1970.

⁴⁷ P. A. Будагов: *Человек и его язык*. Москва 1974

⁴⁸ A képes beszéd tényét említi. Bölcsészdoktori dolgozatomban (*A szemantika generatív vagy interpretatív jellegének kérdéséhez*. ELTE, 1974) a szerzőtől függetlenül igyekszem kimutatni, hogy Katz–Fodor, Katz formális logikai módszere folytán következetesen figyelmen kívül hagyja a képes beszéd alkotásának és értelmezésének mechanizmusát.

⁴⁹ В. А. Звегинцев: *Борьба между эмпиризмом и рационализмом в современной американской лингвистике. Вопросы философии*, 1972/1. Москва.

Chomsky és Katz azon állítása (lásd fentebb 9., 10., 11. jegyzet), hogy a felszíni szerkezetben „nyoma sincs a mélyszerkezetnek”, mert a felszíni szerkezetet kialakító transzformációk „eltörlik a mondat jelentését meghatározó mélyszerkezetbeli grammatikai viszonyokat”, és ennél fogva a nyelvelsajátítást nem lehet az empirikus nyelvi tapasztalatra épülő analogikus, asszociációs tanulásmélettel magyarázni,⁵⁰ ugyancsak ellenvetésekre késztet. Vizsgáljuk meg a szerzők nyelvelsajátítás-elméletét.

II. A GENERATIVISTÁK NYELVELSAJÁTÍTÁS-ELMÉLETÉNEK NÉHÁNY FILOZÓFIAI VONATKOZÁSA

Az anyanyelvnek a gyermek általi elsajátítását magyarázva Chomsky⁵¹ és Katz⁵² azt állítja, hogy a gyermek az egyszerűségi elv értelmében különböző hipotéziseket állít fel az adott nyelv leírására alkalmas legegyszerűbb grammatikát illetően, majd a nyelvi tények által igazoltat kiválasztva kialakítja a maga nyelvi kompetenciáját. Valamely hipotézis felállítása azonban egy metanyelv (logikai nyelv) ismeretét feltételezi. Joggal teszi fel a kérdést Harman:⁵³ értelmes állítás-e az, hogy a nyelvelsajátító személy a természetes nyelv ismerete előtt már birtokában van egy metanyelvnek? Ez logikai képtelenség, amely a velümszületett eszmék még képtelenebb állításához vezet. Egy másik kérdés. Ha a nyelvi eszmék, kategóriák velümszületettek, akkor mi szükség a nyelvi tapasztalatra, a nyelvelsajátítás chomsky–katzi elméletére? Hisz ami természetünkénél fogva adott, azt tanulni nem kell. A Zvegincev⁵⁴ által felvetett kérdésre a generativisták (Chomsky,⁵⁵ Katz⁵⁶) a XVII. századi racionalista filozófusoknak⁵⁷ azon tételével válaszolnak, mely szerint a tárgyi világból érkező benyomások csak mozgásba hozzák a tudatot, de tudatunk tartalma, képzeleteink, fogalmaink a második szubsztancia entitásai, és nem a tárgyi valóságból származnak. Chomskyék e tétellel akarják kivédeni azt az ellenvetést, hogy az emberi közösségen kívülrekedt és felnövő gyermek nem tanul meg beszélni (vagyis, hogy a beszédkézség valóban tanulás és gyakorlás eredménye).

A velümszületett nyelvi fogalmak tételezéséből származó másik logikai buktató: ha a velümszületett eszmék csak a nyelvi ismeretek elsajátítására tesznek képessé, akkor a

⁵⁰ Pedig Pavlov feltételes-reflex elmélete – bizonyos pontosításokkal és kiegészítésekkel – ma is érvényes, mert a tanuláshoz legalapvetőbb törvényszerűségét ragadta meg. Lásd erről és a különböző tanulásméletekről Kelemen László: *A pedagógiai pszichológia alapkérdései*. Budapest 1967.

⁵¹ N. Chomsky: *Language and Mind*. Jelzett kiad., 77. o.

⁵² J. J. Katz: *The Underlying Reality of Language and Its Philosophical Import*. Jelzett kiad., 140. o.

⁵³ G. H. Harman: *Philosophical Aspects of the Theory of Syntax*. *The Journal of Philosophy*, 1967/2. sz.

⁵⁴ V. A. Звегинцев: *Язык и общественный опыт. Ленинизм и теоретические проблемы языкознания* c. kötetben. Szerk.: F. P. Filin. Moszkva 1970.

⁵⁵ N. Chomsky: *Cartesian Linguistics*. Jelzett kiad., 64. o., ⁵⁶ N. Chomsky: *Language and Mind*. Jelzett kiad., 72. o.

⁵⁶ J. J. Katz: *The Philosophy of Language*. Jelzett kiad., 278. o.

⁵⁷ Vö. Herbert of Cherbury: *De Veritate*. Angol ford.: M. H. Carré. Univ. of Bristol Studies, 1937/6. sz. 120. o. Idézi Chomsky: *Cartesian Linguistics*. Jelzett kiad., 62. o. („... az általános fogalmaknak és a tudás más formáinak törvénye és sorsa, hogy inaktív állapotban maradnak, hacsak a tárgyak nem stimulálják őket”).

másfajta ismeretek elsajátítása mintegy a nyelvtől függetlenül, a nyelven kívül történik. De ez esetben hol találkozunk a nyelv és a nyelven túli világra vonatkozó gondolkodás? Hogyan lehet a nyelvben – amely eredetében, a nyelvi innatizmus generativista koncepciója szerint, eltér egyéb ismereteinktől és képességeinktől – rögzíteni, osztályozni a világra vonatkozó ismereteinket, tanulmányozni logikai, filozófiai aspektusból magát a tudatot? Katz pl. különválasztja egymástól a nyelvi ismereteket a nyelven kívüli világra vonatkozó ismeretektől, ugyanakkor a nyelvfilozófiában akarja megoldani a filozófia, az ismeretelmélet általános kérdéseit. A nyelv és a gondolkodás különválasztását a velünk született nyelvi eszmék tételezése által, majd a kettő egyesítésére tett kísérletet Zvegincev⁵⁸ joggal nevezi az elmélet nagy ellentmondásának.

A nyelvelsajátításnak, mint más ismeretek megszerzésének, alapja és kiindulópontja az érzéki tapasztalat. A nyelvelsajátítónak n -szer (ahol: $n \geq 1$) konfrontálódnia kell azon szituációval, amelyben az adott nyelvi jel (jelsor) egyértelműen az adott denotátumokra, az azok közti különböző relációkra vonatkozik. E szituációk alapján, amelyeket Stemmer⁵⁹ kapcsoló helyzeteknek („pairing situations”) nevez, létesít a tudat feltételes kapcsolatot tárgy és jel (jelsorok, jelkombinációk) között. Az olyan egyszerű közlés felfogásához is, mint (2)

(2) „Hozd ide a piros labdát” –

a gyermeknek találkoznia kellett előzőleg a tárgyat és annak nevét, a tulajdonságot és annak nevét, az adott cselekvést és annak nevét, a dolgok adott kölcsönviszonyát és azok nyelvi kifejezését „kapcsoló” szituációval: gömbölyű tárgy és megnevezése, tárgy vitele és ennek megnevezése stb.

A Stemmer által vázolt nyelvelsajátítás-elmélet, eltérően a generativista elmélettől, nem szakítja el egymástól a tárgyi valóság megismerésének folyamatát és a nyelvelsajátítás folyamatát. Ily módon itt megvalósul a nyelv és a tapasztalat Zvegincev⁶⁰ hangsúlyozta egysége. A megismerésnek Lenin által meghatározott útja a nyelvelsajátításra is érvényes: „Az élő szemlélettől az elvont gondolkodáshoz és attól a gyakorlathoz: ez az igazság megismerésének, az objektív valóság megismerésének dialektikus útja.”⁶¹ Az élő szemlélet a megismerés e területen a nyelvi tények percepcióját jelenti; az elvont gondolkodás az előbbibe ágyazottan megy végbe és az elvont jelentéstani, grammatikai kategóriák elsajátítását eredményezi; a gyakorlat a mindennapi kommunikációs folyamatban valósul meg, amely az ismeretek elsődleges forrása és egyben próbája.

Chomsky a velünk született nyelvi képesség fogalmának értelmezésébe is sok eklektikus elemet vegyít. Mind ő, mint követői számos helyen hivatkoznak Juan Huartere, Descartes-ra, H. of Cherburyre. (Lásd fentebb 20., 22., 28., 30. jegyzet.) E filozófusok, köztudott, velünk született eszméken a vallási eszméket, isten eszméjét értették, és a

⁵⁸ В. А. Звегинцев: Язык и общественный опыт. Уо. Jelzett kiad. Abban azonban nem érthetünk egyet a szerzővel, hogy Chomsky nézetei kevésbé ellentmondásosak. (Lásd uo. Chomsky értékelését.). Igaz, az utóbbi filozófiai fejtegetéseiben kevésbé kategorikus, amint a nyelvi tényekkel kapcsolatos ítéleteiben is hajlékonyabb, de filozófiájuk azonos tőről fakad és egyformán ellentmondásos. Vö. Chomsky idézett (és idézendő) nyelvfilozófiai megállapításait.

⁵⁹ N. Stemmer: Some Aspects of Language Acquisition. A „Pragmatics of Natural Language” c. kötetben. Szerk.: Y. Bar-Hillel. Dordrecht 1971.

⁶⁰ В. А. Звегинцев, i. m.

⁶¹ Idézi O. S. Ahmanova, i. m. 146. o.

velüknzületett eszméket istenbizonyítékként idézték.⁶² Azt jelentené ez, hogy Chomsky és követői egyértelműen az idealista filozófia álláspontjára helyezkednek? Ha a velüknzületett eszméket az említett filozófusok által felfogott értelemben magyarázzák, akkor és annyiban igen. Chomskynál azonban a fogalom másfajta értelmezésével is találkozunk. Egy helyen pl.⁶³ azt olvashatjuk, hogy a nyelvvelsajátító mechanizmus belső struktúrájának kérdése analóg azzal: hogyan tanulmányozhatjuk azon velüknzületett elveket (innate principles), amelyek a madarakat képessé teszik a fészekrakás és az éneklés (song production) „tudományának” (knowledge) elsajátítására. Itt tehát a feltétlen reflex értelmében felfogott velüknzületettségről van szó. (Az analógia persze téves, mert egyenlőségjelet tesz az állat veleszületett ösztöne és az ember képességei közé.) Chomsky e fogalom hasonló értelmezését adja: „Indokolt az a feltevés, hogy a nyelvi struktúra sajátos alapelvei biológiai adottak.”⁶⁴

Arról is szó van uo., hogy az emberi agy szerkezetére a fejlődés során hatással volt a nyelv kialakulása. Chomsky e megállapításai helytállóak. Az anatómia pontosan leírja az emberi agy és más főemlősök agya közti különbséget.⁶⁵

Chomsky tehát az általa is említett nyomon (az emberi agy struktúrája és a beszéd-képesség összefüggése) eljuthatott volna a beszédképesség tudományos magyarázatához. Alig 20 oldallal később azonban ismét vitatható magyarázatokat idéz, Weinsteinét: „A Gondviselés rendelete volt, hogy a csecsemő tudata rendelkezék minden tudomány csíráival. Ha nem így lenne, aligha sajátíthatnánk el e tudományokat.”⁶⁶ És Peirce-ét: „Az ember tudata a maga természetes alkalmazkodása folytán képes bizonyos helyes elméletek létrehozására . . . Ha az ember nem rendelkezék ezen alkalmazkodó tudat adományával, semmilyen tudás megszerzésére sem lett volna képes.”⁶⁷

Itt már nemcsak arról van szó, hogy a nyelvi eszmék velüknzületettek, hanem arról is, hogy a gondviselés rendelkezése folytán a csecsemő agyában már ott van minden tudomány csírája, és az emberi tudat azon veleszületett képessége, hogy elképzeli a helyes tudományokat. Chomsky elfogadja a velüknzületett eszmék Peirce „továbbfejlesztette” változatát is, miszerint nemcsak az ember, hanem az állatok is rendelkeznek az a priori helyes ítéletalkotás képességével: „Nem gondolhatjuk komolyan, hogy minden kiköltött kiscsibe végigkotorász [keresgél] minden lehetséges elméleten, míg végre rátalál a helyes gondolatra, hogy felcsipegessen valamit és megegye.”⁶⁸ És Chomsky (uo.) e kommentárt fűzi hozzá: „Senki sem tette magáévá Peirce felszólítását egy olyan szillogisztikus elmélet kidolgozására, amelynek segítségével leírhatók a lehetséges hipotéziseket és ezek bizonyos sorrendben való kifejtését meghatározó [körülhatároló] elvek.”

Azon lehetséges hipotézisekről van szó, amelyeket Chomskyék szerint a gyermek veleszületett képességeinél fogva az adott nyelvre vonatkozólag (vagy amelyeket bár-

⁶² Vö. M. Rozentál–P. Jugyin szerk.: *Filozófiai lexikon*. Budapest 1953, 134. o.

⁶³ N. Chomsky: *Recent Contributions to the Theory of Innate Ideas*. A „*The Philosophy of Language*” c. kötetben. Jelzett kiad., 122. o.

⁶⁴ N. Chomsky: *Problems of Knowledge and Freedom*. London 1972, 18. o.

⁶⁵ Vö. N. Geschwind: *Az agy fejlődése és a nyelv kialakulása. A nyelv keletkezése* c. kötetben. Szerk.: Papp Mária. Budapest 1974.

⁶⁶ N. Chomsky: *Problems of Knowledge and Freedom*. Jelzett kiad., 45. o.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ N. Chomsky: *Language and Mind*. Jelzett kiad., 79. o. (Idézi Peirce-t.)

milyen más ismereteket, viselkedést elsajátító bármilyen lény) felállít. Az erre való képességet akarja a szerző Peirce bizarr tételével igazolni.

Megjegyzendő végül, hogy az általa konstruált elméletet Chomsky maga sem tartja a nyelvi képesség és készség kielégítő magyarázatának. Nyelvfilozófiája megalapozására és igazolására szánt egyik főművét ezzel zárja: „Teljes titok borítja azokat a folyamatokat, amelyek eredményeként az emberi tudat elérte jelenlegi összetettségét és velülnszületett organizációjának sajátos formáját.”⁶⁹

Agnoszticizmusának forrása eklekticizmusában keresendő: abban, hogy az ember magasabbrendű szellemi képességeit hol az állatok idegrendszerének hasonlatára magyarázza (a beszédképesség hasonlít az énekesmadarak éneklőképességére, ill. azonos diszpozíciók tesznek képessé mindkettőre), hol pedig az innátizmusra való hivatkozással. Mindkét magyarázat logikai és filozófiai ellentmondásokhoz vezet. Ezeket elkerülendő, az eklektikus nyelvfilozófus az agnoszticizmusba menekül. Holott más kiút is van: annak figyelembevételre, elismerésre, *hogy az ember szóban forgó képességei az ember társadalmisága és a munka eredményeként alakultak ki.*

A materialista embertudományokban (lélektan, ismeretelmélet, embertan stb.) nincs szó „teljes titokról” az ember magasabbrendű képességeinek kialakulásában. Az igaz, hogy a tudomány ma még nem ismeri e képességek minden örökléstani vonatkozását, agyfiziológiai korrelátumát. Ez azonban nem azt jelenti, hogy az idealista filozófiához kell magyarázatért folyamodnunk. Chomskyék pedig ezt látszanak tenni. Ezért egészítettem ki a fentebb mondottakkal azon – egyébként általában helytálló – megállapításokat, amelyeket a hazai szakirodalomban a generatív nyelvfilozófiáról olvastam.

III. ÖSSZEFOGLALÁS

A Chomsky-féle generatív nyelvelmélet nemcsak nyelvtudományi és tudományközi (nyelv- és beszédlélektani, nyelvlogikai, örökléstani stb.) kérdésekben sarkall elmélyültebb gondolkodásra, hanem számos tételének burkoltan vagy kimondottan világnézeti természeténél, bölcséleti jellegénél, harciasságánál fogva filozófiai töprengésre is serkent, polémiára készítet. Egyik legvitatottabb, „legtömegebben” filozofikus tétele a nyelvi képesség (kompetencia), annak értelmezése, a velülnszületett nyelvi kategóriák fogalma. E tétel alapvetően 2 feltevésre épül: a) a tökéletes nyelvi struktúra sohasem jelenik meg a maga tiszta formájában, a fizikailag realizált (kimondott, leírt) beszédműben, a mondatban vagy annál nagyobb egységben, tehát empirikus úton a nyelvi szabályok nem tanulhatók meg; b) az ember anyanyelvét rövid idő alatt (5–6 éves korra) elsajátítja. Mindkét feltevés cáfolható: 1. az ún. elemi (név-

szó + ige vagy névszó + ige + névszó struktúrájú) mondat felszíni szerkezetében a mélyszerkezet elég tisztán jelenik meg; a nyelv nem kizárólag hiányos, „szegényes” és „silány” (szerkezetű) mondatokban funkcionál; 2. a gyermek 6 éves korára a nyelvnek csak az alapjait sajátítja el; a nyelvsajátítás az egyén egész élete folyamán tart; a felnőtt sem ismeri a nyelvet annak teljességében; csak annyit sajátít el belőle, amennyire társadalmisága (a társadalomban elfoglalt helye, képzettsége, foglalkozása stb.) szempontjából szüksége van; a nyelv a maga totalitásában csak az adott nyelvközösség tudatában él; 3. a nyelv mondatai mindig valamely kontextusban, szituációban funkcionálnak, a szerkezetileg nem teljes mondat jelentését a gyermek is ezek alapján fogja fel; 4. az egyén nyelvi készség szintje (kompetenciája) a hagyományos tanulásemlétek (pl. a feltételesreflex-elmélet) alapján megmagyarázható;

⁶⁹ Uo. 83. (N. Chomsky, 1968.)

5. a velükn született nyelvi eszmék (kategóriák) tételezésére tehát nincs szükség. A nyelvi képesség chomskyi értelmezése eklektikus: ismeretelméleti, örökléstani stb. fogalmak egyvelege. Ha a fogalmat a racionalista filozófusok általi értelmezésben fogjuk fel, akkor az ebből folyó filozófiai konklúziót is elfogadtuk, amely a Katz-féle szélsőséges állásponthoz vezet. Írásom a generatív nyelvelméletnek a 70-es évek elejére kialakult gondolatrendszerére való reflexió. Chomsky nyelvsemlélete azóta sok tekintetben megváltozott:

kidolgozta pl. az ún. nyomelméletet. Nyelvfilozófiája azonban, amennyire N. Chomsky, *Knowledge of Language (Language, Mind, and Knowledge)*. Szerk. K. Gunderson. Minneapolis, 1975) alapján meg lehet ítélni, nem sokat változott. Pedig nyelvelméletének, amelyhez nyelvfilozófiája kapcsolódik, legtöbb tétele nem állta ki a nyelvi tényekkel való szembesítés, a tudományos vizsgálat próbáját. Ellenfelei a rendszernek csaknem minden tételét megkérdőjelezték. A vitákban elméletek és ellenelméletek születtek.

SUMMARY

István Szabó: Philosophy of Language and the Generative Theory of Language

Not only does Chomsky's generative theory make one think more deeply about linguistic and interdisciplinary (psycholinguistic, logico-linguistic, genetic etc.) problems, but, in virtue of overtly or covertly ideological, philosophical nature of many of its tenets, by virtue of its militancy, it stimulates philosophical pondering and prompts the reader to argue with it. The thesis concerning linguistic competence and the concomitant tenet positing innate linguistic categories and concepts are philosophically the most „concentrated”, and hence the most controversial, points. These theses are based on two assumptions, viz., a) that perfect grammatical structure never manifests itself in its pure form in physically realised sentences, uttered or written, or in larger units, and b) that the native speaker masters his language within a very short timespan (by the age of 5 or 6). Both tenets are falsifiable (refutable): 1. in kernel sentences the deep structure manifests itself in a quite clear form; language, after all, does not function only in structurally „impoverished”, „meager”, and „degenerate” utterances; 2. the child learns only the basic rules of his language by the age of six, for language learning is a long process going on for the whole of man's life; not even the adult speaker knows his native tongue in its totality; he will master only so much of it as he, a social being, needs and has to (his place in the social division of labour, his qualification, occupation, his interests etc. being determining factors); a language in its totality exists only in the whole language community; 3. the sentences of a language always function in contexts, situations, thus structurally incomplete sentences can be,

and are, interpreted without recourse to the mystical innate ideas; 4. linguistic competence, then, can be explained on the basis of traditional learning theories (e.g., the conditioned stimulus theory), which is not a denial of the role of various forms and levels of abstract generalisations and deductions in learning strategies and scientific reasoning; the point we want to make is that 5 the thesis of inborn linguistic concepts is psychologically invalid and philosophically untenable. The only acceptable interpretation of linguistic competence from the materialist's point of view is viewing it as an equivalent of man's disposition to learn language; but we ought not to, as some language philosophers do, substitute arbitrarily one term for another if we are to avoid terminological confusion. Chomsky's theory under discussion is an eclectic theory: a mixture of epistemological, genetic, and other concepts. If his thesis is conceived of according to its interpretation in rationalist philosophy (cf. quotations and footnotes 11, 12, 13, 17), that will inevitably lead to the extreme views of J. J. Katz (cf. quotations and footnotes 11 c, 15, 30, 31, 35, 36) and to conclusions incompatible with materialist philosophy.

Some words concerning the timeliness of this critique are in order here. The present paper is a reflexion on the generative theory in its form outlined by Chomsky and his followers by the early seventies. His linguistic views have since changed (cf. his trace theory), not so his views on epistemology of language acquisition, as far as can be judged by Chomsky, *Knowledge of Language (Language, Mind, and Knowledge)*. Ed. K. Gunderson. Minneapolis, 1975). Most of the linguistic

tenets, though, to which his philosophical views are closely related, have not withstood „confrontation” with linguistic facts or the test of scientific scrutiny. His opponents have queried most of his original theses (or he has changed them himself). New theories have sprung up in the course of debates and controversies (generative semantics, case grammar, stratificational linguistics, the theory of presuppositions, the speech act theory and so forth), there has also been an upsurge in research work in the field of theoretical linguistics. Generative grammar, born in the controversy with behaviorism and taxonomic grammar, has thus itself been outdone and transcended by theories brought forth by itself (some of its ele-

ments being related and incorporated into them) – the linguistics of the past 3 decades or so is a vivid manifestation of the dialectical development of thought and ideas in this respect – and, in this sense, in having a productive influence, a revolutionising effect on linguistic thinking, generative grammar has undoubtedly been a positive phenomenon in linguistics. The theories opposing it have discovered a great many rules and laws (so has generative grammar itself) and have thus contributed to a deeper understanding of language, this miraculous product of Nature, and by so doing, to a better understanding of Man himself.